

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ГІПОТЕТИЧНИЙ СУБ'ЄКТ ПРАВА

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A HYPOTHETICAL SUBJECT OF LAW

Садова С.С., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Самойлова С.А., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню можливостей визнання Штучного Інтелекту новим суб'єктом цивільного права. Традиційні уявлення про Штучний інтелект більшою мірою зумовлені масовою культурою. У статті проаналізовано Резолюцію Європейського Парламенту разом із рекомендаціями Комісії з цивільно-правового регулювання у сфері робототехніки від 16 лютого 2017 року та Рекомендації Організації економічного співробітництва і розвитку з питань штучного інтелекту. Зазначені документи встановлюють специфічний правовий статус «електронної особи» з низкою специфічних прав і обов'язків. Європейські стандарти зумовили неоднозначні думки вітчизняних вчених, що втілились у їх працях. Згадуються дослідження М. Стефанчука, О. Баранова, С. Хартінова, О. Хартінової., що містять аргументацію на користь наділення Штучного Інтелекту правосуб'єктністю. На противагу вченим використовують думку французького професора робототехніки Раджа Чатіла. Швидкий розвиток технологій зумовлює потребу в осмисленні становища Штучного Інтелекту як у європейському, так і у вітчизняному праві, на чому під час засідання Центру демократії та верховенства права наголошує М. Дворовий, згаданий у статті. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року «Про схвалення концепції розвитку штучного інтелекту в Україні» на 2021–2024 роки Штучний Інтелект визначено інструментом, за допомогою якого мають врегулювати зазначений перелік проблем. Аналіз стану законодавства доводить, що до запровадження правового статусу Штучного Інтелекту і правового регулюванні у цій сфері в Україні ще далеко. Автори статті приділяють увагу елементам правосуб'єктності. Порівняння гіпотетичної правоздатності, дієздатності та деліктоздатності Штучного Інтелекту з наявними суб'єктами цивільного права (фізичними і юридичними особами) показує незначну кількість збігів. Проблематика волі та волевиявлення Штучного Інтелекту пронизує елементи правосуб'єктності. Зроблено лише перші кроки, тому правові нововведення поки що не працюють належним чином, або немає підстав надати правосуб'єктність Штучному інтелекту.

Ключові слова: штучний інтелект, робот, правосуб'єктність, елементи правосуб'єктності.

The article is devoted to researching the possibilities of recognizing Artificial Intelligence as a new subject of civil law. Traditional ideas about Artificial Intelligence are largely conditioned by mass culture. The article analyzes the Resolution of the European Parliament and the recommendations of the Commission on civil law regulation in the field of robotics dated February 16, 2017 and the Recommendations of the Organization for Economic Cooperation and Development on Artificial Intelligence. The documents establish the specific legal status of an "electronic person" with a number of specific rights and obligations. European standards determined the controversial opinions of native scientists, which were embodied in their works. The studies of M. Stefanchuk, O. Baranov, E. Khartynov, and O. Khartynova mentioned, contain arguments in favor of giving AI legal personality. In contrast to scientists, the opinion of french robotics professor Raja Chatila is used. The rapid development of technologies dictates the need to understand the position of Artificial Intelligence in both European and national law, which was emphasized by M. Dvorovyi, mentioned in the article, during the meeting of the Center for Democracy and the Rule of Law. According to the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 2, 2020 "On the approval of the concept of the development of artificial intelligence in Ukraine" for the years 2021–2024, Artificial Intelligence is defined as a tool with which the specified list of problems should be resolved. The analysis of the state of legislation proves that the introduction of the legal status of Artificial Intelligence and legal regulation in this area in Ukraine is still a long way off. The authors pay attention to the elements of legal personality. A comparison of the hypothetical legal and delictual capacity of AI with existing subjects of civil law (natural person and legal entities) shows a small number of coincidences. The issue of the will and will of AI permeates the elements of legal personality. Only the first steps have been taken, so legal innovations do not work properly yet, or there is no reason to grant legal personality to Artificial Intelligence.

Key words: Artificial Intelligence, robotics, legal personality, elements of legal personality.

Постановка проблеми і актуальність. Стрімкий розвиток інформаційних технологій, четверта науково-технічна революція стали рушійною силою глибинних трансформаційних процесів в суспільстві. Серед багатьох питань, які постають перед цивілізацією внаслідок глобальної діджиталізації практично усіх сфер життя людини, окремої уваги заслуговує проблема Штучного Інтелекту (далі – ШІ). Окрім, і в першу чергу, технологічних, філософських та етичних викликів розробка та впровадження технологій заснованих на використанні нейромережі обумовлюють виникнення безлічі питань в царинах суспільних наук: соціології, соціальної психології, економічної теорії, і, безумовно, правознавства.

Вже зараз простежуються деякі прояви визнання правосуб'єктності роботів. Прикладом є підданство Королівства Саудівської Аравії. Проте вона вона не отримала повну правосуб'єктність. Це пояснюється тим, що поняття громадянства і підданства є вужчим за поняття правосуб'єктності, зокрема цивільної.

Ще один прояв правоздатності ШІ: розумний дім замовляє продукти в інтернет магазині виходячи з аналізу наповнення холодильника, дня тижня, запису у календарі про вечірку.

На даний момент постають сумніви щодо прав і обов'язків ШІ як водія. Також дійним є питання відповідальності роботів-автопілотів у разі виникнення ДТП. Ще однією невирішеною проблемою є визнання авторства на об'єкти інтелектуальної власності за штучним інтелектом.

Актуальності та жвавості обговоренню таких питань надає не тільки певна футуристичність проблематики, а, в першу чергу, ті практичні виклики, які або вже постали перед суспільством, або ж прогнозовано постануть у найближчому майбутньому. Так, виникає питання щодо можливості наділення ШІ правами і обов'язками, можливість керувати своїми діями і нести за них відповідальність, бо саме ці показники виступають головною характеристикою правосуб'єктності будь-якої особи.

Зазначені питання безумовно є важливими кожне окремо, але при їх вирішенні основним, базисним залишається питання надання ШІ правосуб'єктності, як в межах окремих галузей права, так і відносно права в цілому. Тобто визнання ШІ – суб'єктом права.

Сприйняття людиною поняття ШІ зумовлено, в першу чергу, впливом масової культури. Незчисленні літературні твори, фільми та навіть пісні століття створювали образ людиноподібного робота, андроїда, який хоча і буде ство-

рений людиною в поміч собі, але, в решті-решт, увійде у конфлікт зі своїми творцями. Однак вже в культовій серії фільмів Дж. Кемерона «Термінатор» головний антагоніст «Скайнет» проходить шлях від апартного існування до суто програмного, що більш достовірно відображає сутність поняття ШІ. Не менш відома та культова франшиза братів Вачовські «Матриця» з самої першої частини серії представляє ШІ як супер програму.

Проте все ж таки більшого ажютажу в суспільстві викликає чергова поява саме людиноподібних роботів, хоча тільки частина з них працює на основі технологій нейромережі, що на сучасному етапі і є технологічною базою штучного інтелекту.

Основна особливість цієї технології полягає в так званому самонавчанні програми на основі наданих їй різноманітних джерел, зокрема і допуску до практично безмежного джерела інформації – інтернету.

Треба зазначити, що саме людиноподібні роботи поки присутні на рівні дослідницьких зразків, проте вже зараз йде мова про серійний випуск таких приладів. Прикладом є виробництво Ілоном Маском Tesla Optimus, яке планують розпочати у 2023 році [1]. Натомість на даний момент існує багато прикладів застосування ШІ у суто програмному вигляді. Так, у щоденному людському життєвому перебуванні спам-фільтри електронної пошти, цифрові особисті асистенти (Siri), програми розпізнавання обличчя та додатки для спільного користування (Uber). Як бачимо, ШІ вже давно увійшов у наше життя. Іноді відкрито, іноді залишившись непоміченим. Тому різногалузеві питання співіснування людини та «розумної машини» – це питання не прийдешнього дня, це питання сьогодення.

Маємо звернути вашу увагу, що для досягнення мети даного дослідження будемо використовувати термін робот та ШІ, як синоніми, маючи на увазі, роботів, які працюють та існують на основі технологій нейромережі та інших технологій, які дозволяють їх визначити, як ШІ.

Проблематика цивільної правосуб'єктності ШІ стала предметом досліджень М. Стефанчука, О. Баранова, Є. О. Харитоновна, О. І. Харитоновна, Баранова О. А. та ін. Радутний О. Е., зокрема, досліджує дану проблематику у сфері кримінального права.

Метою статті є дослідження ознак штучного інтелекту, шляхом порівняння його гіпотетичної правосуб'єктності з правосуб'єктністю традиційних суб'єктів цивільного права, задля вирішення питання щодо можливості визнання ШІ новим суб'єктом цивільного права.

Виклад основного матеріалу. Для повноцінного дослідження поставленого питання першочергово необхідно з'ясувати, які думки панують серед науковців, а також рівень наявного правового регулювання створення та існування такого феномену, як ШІ. Вітчизняне та іноземне законодавство вже містить певні напрацювання з цього приводу.

Так, деякі кроки у цьому напрямі були здійснені завдяки прийняттю Резолюції Європейського Парламенту разом із рекомендаціями Комісії з цивільно-правового регулювання у сфері робототехніки від 16 лютого 2017 року [2]. Метою її прийняття є закріплення в законодавстві ЄС основних, насамперед етичних принципів розвитку галузі штучного інтелекту, які вказують на потребу проведення переоцінки суперечностей, що виникають з приводу використання робототехніки, з боку здоров'я, безпеки та захисту людини, а також недискримінації і недоторканності та ін. В документі зафіксовані ідеї: а) надати нормативне визначення «розумному автономному роботу»; б) розробити систему класифікації і реєстрації найбільш розвинених версій електронних осіб; в) розробити нову систему звітів для компаній які використовують допомогу роботів, а також прописати окремим пунктом показники впливу робототехніки на економічні результати компаній; г) створити спеціальне Європейське агентство з питань робототехніки і штучного інтелекту.

Окремої уваги заслуговує пропозиція щодо «створення спеціального правового статусу для роботів...», щоб найменш найдосконаліші автономні роботи могли бути встановлені як такі, що мають статус електронних осіб, відповідальних за компенсацію будь-якої шкоди, яку вони можуть завдати, і, можливо, застосувати електронних осіб до випадків, коли роботи приймають самостійні рішення або іншим чином самостійно взаємодіють з третіми особами».

Не можна оминати увагою в питанні розробки підходу до нормативно-правового регулювання ШІ й Рекомендації Організації економічного співробітництва і розвитку з питань штучного інтелекту [3].

На одному із заходів Центру демократії та верховенства права було започатковано дискусію, професійний діалог про штучний інтелект та його значення. На третій сесії про необхідність правового регулювання юрист Лабораторії цифрової безпеки Максим Дворовий висловив свою думку, яка полягає у тому, що хоча сфера ШІ пронизана етичними питаннями, без внутрішнього регулювання і обов'язкових правил ця галузь не може обійтися [4].

Вагомим кроком у цьому напрямку можна назвати схвалення Кабінетом Міністрів України 2 грудня 2020 року «Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні» (далі – Концепція) [5]. Цією Концепцією визначається мета, принципи та завдання розвитку технологій штучного інтелекту в Україні як одного з пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень. Вона постає певним планом розвитку даної галузі в Україні на період 2021–2024 років. Вона включає в себе перелік проблем, які потребують врегулювання, зокрема низький рівень цифрової грамотності, низький рівень впровадження та реалізації суб'єктами господарювання інноваційних проектів з використання технологій ШІ, недостатній рівень інформаційної безпеки та захисту даних і т.д.

На відміну від Резолюції Європейського парламенту, Концепція не містить посилань на необхідність або можливість визнання ШІ суб'єктом права. Навпаки, проаналізувавши визначення ШІ, надане в Концепції, можна стверджувати, що її розробники більше схильні до традиційного підходу і вважають ШІ суто об'єктом, хоча і специфічним, цивільних прав.

Як і передбачалося, на даному етапі розвитку як вітчизняного, так і іноземного та міжнародного законодавства, не можна однозначно стверджувати навіть про тенденції розв'язання питання, яке нами досліджується. Отже, логічним та необхідним є звернення до правової дотрини, вчень та позицій вітчизняних та іноземних фахівців в даній галузі.

Позиції науковців щодо цього питання дуже різняться. Деякі підтримують самостійність роботів та появу такого специфічного правового статусу. Наприклад, М. Стефанчук, вважає, що роботів треба наділяти цивільною правосуб'єктністю [6]. О. Баранов стверджує, що роботи-андроїди можуть виступати стороною суспільних відносин, тому що вони можуть самостійно оцінювати дії інших суб'єктів і самостійно формувати або змінювати мету та зміст своїх дій [7]. Крім того, є вчені, які взагалі розглядають штучний інтелект як один із видів юридичної особи. Так, Є. Харитонов та О. Харитоновна пропонують додати до видів правосуб'єктності юридичної особи таке положення як «кіберздатність», тобто здатність бути активним учасником відносин у ІТ-сфері та те, що кіберздатність може реалізовуватися за допомогою не лише правочинів, а й юридичних вчинків [8].

Однак пропозиції, щодо визнання правосуб'єктності або її елементів у роботів отримали не тільки схвальні відгуки в науці. Раджа Чатіла, голова виконавчого комітету Глобальної ініціативи за етичні міркування щодо штучного інтелекту та автономних систем, вважає, що загалом «ми повинні уникати плутання машин та людей. Я не бачу ніякої причини надавати будь-які права, включно з грома-

дянням, програмам та машинам. Права визначені для людей, які можуть виявляти свою волю і які можуть бути відповідальними за свої дії» [9].

З нашої точки зору, одним із шляхів дослідження проблематики правосуб'єктності ШІ може бути порівняння його гіпотетичних правоздатності та дієздатності правоздатністю та дієздатністю фізичних і юридичних осіб. З огляду на те, що вони є класичними суб'єктами цивільно-правових відносин таке зіставлення може стати зручним у питанні правової регламентації та дослідженні специфічних ознак робота як гіпотетичного суб'єкта права.

Для визнання осіб суб'єктами цивільного права необхідна наявність цивільної правосуб'єктності, тобто правоздатності, дієздатності і деліктоздатності.

Під цивільною правоздатністю розуміється здатність особи мати цивільні права і обов'язки.

Відповідно до ст. 25 ЦКУ усі фізичні особи мають цивільні права та обов'язки; цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження та припиняється у момент її смерті, а згідно зі статтею 24 ЦКУ саме людина вважається фізичною особою [10].

Зі статті 91 ЦКУ випливає, що юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині, і правоздатність виникає з моменту її створення і припиняється з дня вчесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Постає питання про саму можливість ШІ мати права та обов'язки від природи, внаслідок вже самого факту свого існування. Проте факт штучного створення ШІ людиною не має стати виключенням з загального розуміння про правоздатність суб'єкта цивільних правовідносин.

В цивільному праві виділяють особисті немайнові права (далі – ОНП), речові та зобов'язальні права, права інтелектуальної власності. ОНП здебільшого мають природний характер та належать особі з моменту виникнення правоздатності. Отже, найскладнішим питанням нашої проблематики є визнання саме ОНП роботів. Такі права є абсолютними, невід'ємними, не мають економічного змісту. Фізичні особи мають права на життя, охорону здоров'я, свободу, особисту недоторканність, право вимагати усунення небезпеки та інші; юридична особа – право на недоторканність ділової репутації, інформацію, таємницю кореспонденції і т.д. Обсяг ОНП фізичної та юридичної особи однозначно не однаковий. Такі безумовні права, як права на життя та здоров'я, безпечно-годовкільля, тощо, наврядчи можуть бути притаманними юридичній особі. Оскільки природа роботів і юридичної особи є штучною, то роботи також не матимуть прав, характерних лише людині. Однак і від юридичної особи ШІ має достатньо відмінностей, для того щоб можна було б стверджувати про можливу наявність у роботів специфічних прав, які не притаманні ні юридичній, ні фізичній особам.

Якщо ШІ у майбутньому стане суб'єктом права, його правоздатність має включати рівність, невідчужуваність на користь інших осіб, неможливість обмеження актами суб'єктів приватного чи публічного права, існування як природної невід'ємної властивості.

Як зазначали автори раніше, можливо, значне втручання Штучного Інтелекту у сферу економіки, правових відносин, збільшення кількості взаємодії з іншими особами стане причиною для наділення роботів цивільною правоздатністю та у подальшому сферою реалізації своїх прав і обов'язків.

Наступним елементом правосуб'єктності є цивільна дієздатність. Під дієздатністю розуміють здатність осіб своїми діями набувати цивільних прав та обов'язків. юридична особа реалізує цивільну дієздатність через свої органи, які діють відповідно до закону, інших правових актів і установчих документів.

Стефанчук Р.О. визначає такі елементи цивільної дієздатності як здатність а) своїми діями набувати для себе цивільних прав; б) самостійно здійснювати набуті цивільні права; в) своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки; г) самостійно виконувати цивільні обов'язки; д) нести відповідальність у разі невиконання цивільних обов'язків. [11]

Вважаємо, що основним елементом слід виділити саме здатність набувати для себе цивільних прав, так як, очевидно, інші можливості випливають саме з цієї здатності. Маємо заявити, що потрібна чітка аргументація законодавцями і науковцями причин наділення ШІ правами, та визнання здатності набути їх може стати передумовою реалізації роботами попередньо перерахованих правомочностей.

Дієздатність залежить від розумового стану фізичної особи: вона має усвідомлювати й правильно оцінювати характер і значення дій, які вона вчиняє. Через це не варто оминати наступну передумову дієздатності, що заключається в здатності у момент здійснення правочину розуміти характер своїх дій та керувати ними, тобто напряму залежить від наявності вільної волі індивіда.

Воля – це свідоме управління своєю діяльністю та поведінкою, що виявляється у прийнятті рішення, подоланні труднощів і перешкод на шляху досягнення мети, виконання поставлених завдань [12]. Вольові якості суб'єкта полягають у його ініціативності, самостійності, цілеспрямованості, самовладанні тощо, а вольові дії – в усвідомленні, ініціативі дії, наявності вольового зусилля.

В такому випадку постає проблема дослідження наявності волі ШІ, адже на відміну від фізичних і юридичних осіб, важко визначити, чи мають роботи почуття, інтереси, свободуволі а у юридичної особи органи формують і виражають її волю. Воля ШІ може бути результатом впливу зовнішніх чинників, наприклад, впливу тих, хто їх створив, але тоді не можна говорити ні про яку ініціативність і самостійність.

Проблематика волі також стосується дослідження гіпотетичної деліктоздатності ШІ. Деліктоздатність проявляється у здатності особи нести юридичну відповідальність за шкоду, заподіяну їй протиправними діями. Цивільно-правова відповідальність фізичної особи настає з 14 років. Деліктоздатність юридичної особи набувається в результаті здійснення процедури державної реєстрації та процедури ліцензування і припиняється з її ліквідацією [13].

Деліктоздатність виражається і у фізичних, і у юридичних осіб у самостійному усвідомленні своїх вчинків і їх результатів, відповідальності за свої протиправні. В аспекті деліктоздатності варто звернути увагу на свободу волі, що детерміновано такою при наявності вільного вибору. Тобто воля характерна не тільки для дієздатності, а й для деліктоздатності.

Для того, щоб робот був деліктоздатним, йому необхідно стати відокремленим від власника-творця, проявляти волевиявлення, керувати своїми діями і тоді він зможе відповідати за них.

Висновок. Отже, стрімке поширення технологій ШІ обумовлює не менш стрімке виникнення широкого кола важливих питань, зокрема у галузі правового регулювання відповідних відносин. Взагалі, питання щодо набуття правосуб'єктності роботами залишається недостатньо дослідженим, тому ще довгий час будуть виникати прогалини та колізії у сучасній юриспруденції. Проте вже зараз спостерігається інтенсивне впровадження Штучного Інтелекту в різних сферах і сегментах соціальної активності, що дає можливість більш детально пізнавати роботів та усувати певні проблеми. Цей прискорений розвиток допомагає удосконалювати відносини між роботами і суспільством, як на побутовому, так і на нормативно-правовому рівні.

Під розвитком правового регулювання ШІ розуміється надання певного спеціального статусу, що є неможливим

без появи правосуб'єктності ШІ. Правосуб'єктність включає у себе правоздатність, дієздатність та деліктоздатність, які поки відсутні у робота через проблематику наділення ШІ правами і обов'язками.

Впевнено заявляємо, що ШІ покликаний допомагати суспільству. Однак і сама людина прагне до розвитку її суспільства. Отже, можливо, підстава служити єдиним позитивним цілям може стати передумовою наділення ШІ правосуб'єктністю.

Ще одним бар'єром у наданні ШІ правосуб'єктності є вільна воля робота, як показник свідомості, психологічної діяльності та розумності. Воля робота як прояв його свідомості, показник психологічної діяльності, розумності може стати основною умовою визнання ШІ суб'єктом права. Без неї Штучний Інтелект не зможе здійснювати правочини, укладати договори, і, безпосередньо, відповідати за їх порушення.

Правосуб'єктність ШІ може стати певною спокутою для недобросовісних виробників уникати відповідальності.

Активне вдосконалення роботів уможливує появу ознак правосуб'єктності у найближчі часи. Проте більшість з обережністю ставляться до таких нововведень і пропонують розглядати ШІ виключно як інструмент, що допомагає фізичній особі швидше і якісніше виконати своє завдання. Вчені занепокоєні цією ситуацією, бо хочуть захистити людину від шкідливих наслідків, які можуть бути спричинені роботами. Аби швидкий прогрес та впровадження роботів у щоденний обіг служив на користь людству слід контролювати ШІ законодавчою базою, завдяки перегляду правових норм та впровадженню нових в чинне законодавство. Крім того слід проаналізувати та змінити своє ставлення до роботів, тобто відношення може бути не споживче, як до інструменту задоволення потреб, а як до окремої особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відкриття людиноподібного робота Ілоном Маском. *Ілон Маск вперше показав у дії людиноподібного робота Tesla Optimus* : веб-сайт. URL: <https://www.unian.ua/techno/ilon-mask-vpershe-pokazav-u-diji-lyudynopodibnogo-robota-tesla-optimus-video-11996691.html> (дата звернення: 01.11.2022).
2. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103 (INL)) : веб-сайт. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html (дата звернення: 01.11.2022).
3. Organisation for Economic Co-operation and Development, Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. *OECD Legal Instruments* : веб-сайт. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449> (дата звернення: 03.11.2022).
4. Форум ЦЕДЕМ про штучний інтелект. Думка Максима Дворового. *Права і свободи цифрової реальності: про що йшлося на форумі ЦЕДЕМ про штучний інтелект* : веб-сайт. URL: <https://cedem.org.ua/news/forum-tezy-shtuchniy-intelekt/> (дата звернення: 03.11.2022).
5. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Каб. Міністрів України від 02.11.2020 р. № 1556/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 08.11.2022).
6. Стефанчук М.О. Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2020. С. 6.
7. Баранов О.А. Інтернет речей (IoT): мета застосування та правові проблеми. *Інформація і право*. 2018. № 2 (25). С. 31-45.
8. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. До проблеми цивільної правосуб'єктності роботів : матеріали наук.-практ. конф. Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження, м. Київ, 29 листопада 2018 р., НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського» / упоряд. В.М. Фурашев, С.О. Дорогих. Київ: Вид-во «Політехніка», 2018. С. 42-46.
9. Чи гідні роботи прав? *Думка Раджи Чатілі* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28985585.html> (дата звернення: 15.11.2022).
10. Цивільний кодекс України : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.11.2022).
11. Елементи цивільної дієздатності : веб-сайт. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%A6%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D1%96%D1%94%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8 (дата звернення: 20.11.2020).
12. Поняття волі та її функції : веб-сайт. URL: <https://pidru4niki.com/00000000/psihologiya/volya> (дата звернення: 20.11.2022).
13. Поняття деліктоздатності : веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 22.11.2020).